

De christelijk-sociale beweging was echter nooit geheel gelijk aan het vakbondswerk, omdat zij een bredere en oudere voedingsbodem had dan alleen de arbeiderswereld. Het christelijk-sociale denken is een loot van het protestants-christelijke leven, waarvan naastenliefde en diaconie (hulp aan zorgbehoeftigen) als het goed is een levenstrek is. De bundel opent daarom terecht met een biografie van iemand die deze traditie vertegenwoordigde. Ds. R. J. W. Rudolph (1862-1914, beschreven door R. E. van der Woude), stichter van het kinderjeugdzoorgdorp De Glind, verbond de filantropie van het Reveil met de Kuyperiaanse vernieuwing van de diaconie in de Gereformeerde Kerken van na de Doleantie.

Rudolph was een gestudeerd theoloog, maar vooral een pragmaticus. Die laatste kwalificatie zal men minder toeschrijven aan de hier ook beschreven Bart de Ligt. Een domineeszoon die wel het beroep maar niet de theologie van zijn vader voortzette. Er is niets in te brengen tegen de biografische schets van Herman Noordegraaf (of het moet zijn, dat zij weinig nieuws brengt in verhouding tot Noordegraafs eerdere publicaties over hem), maar de opname ervan in deze bundel verrast enigszins. Toch anders dan W. F. de Gaay Fortman (zijn schets is van de hand van J. J. van den Berg) — nog een voorbeeld van iemand die zich zeker niet geheel met de protestants-christelijke sociale beweging identificeerde, maar zich er wel voor inzette. De Ligt stelde zich immers theologisch, politiek en organisatorisch duidelijk buiten en niet zelden tegenover de christelijk-sociale beweging, hoezeer zijn christen-socialisme en pacifisme onmiskenbaar door religieuze overtuigingen gedreven werd. Zijn verhouding met de overige geportretteerden in deze bundel was weinig vriendschappelijk — een zaak die evenals zijn opname in deze bundel in de inleiding niet verklaard wordt.

Het kromme rechtbuigen roept dus voor wie nieuwsgierig is naar de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging meer op dan dat zij bevredigt, en maakt intussen de kennismaking mogelijk met een aantal interessante vertegenwoordigers van die beweging.

G. J. Schutte

J. van den Noort, *De hand in eigen boezem. Waterkwaliteit in het hoogheemraadschap van Delfland 1888-2003* (Delft: Hoogheemraadschap van Delfland, Hilversum: Verloren, 2003, 199 blz., €25,-, ISBN 90 6550 778 7).

De Hollandse grootwaterschappen hebben al heel lang interesse getoond voor hun geschiedenis. Die belangstelling heeft zich traditioneel geuit in zorg voor het hun toevertrouwde erfgoed in de vorm van gebouwen, roerende antiquiteiten en archivalia en in steun voor historisch onderzoek en daaruit voortvloeiende publicaties. Een fraai (ook in de zin van fraai verzorgd) voorbeeld is het hier te bespreken boek, vrucht van een initiatief van het eerbiedwaardige hoogheemraadschap van Delfland.

Wie het ter hand neemt, bemerkt al gauw dat het meer biedt dan de titel suggereert. Als inleiding vindt hij een historisch-geografische beschrijving van het gebied van Delfland en een beknopt overzicht van de geschiedenis van het hoogheemraadschap tot 1888. Dat jaar was belangrijk voor Delfland omdat toen de werken gereed kwamen, in de vorm van een kanaal en een stoomgemaal, die voor het groeiende Den Haag een behoorlijke lozing van afvalwater mogelijk moesten maken. Deze werken werden met financiële steun van het hoogheemraadschap uitgevoerd. Niemand zal toen beseft hebben dat daarmee het begin gemarkeerd werd van een proces dat door de historicus Van den Noort uitvoerig beschreven wordt en waarin Delfland zijn 'landbouwbril' verving door een 'stadse'. (7) Wat de taak van het hoogheemraadschap

betrof, verschoof het hoofdaccent steeds meer van bescherming tegen de waterwolf naar het terugdringen van verontreiniging van het oppervlaktewater. Deze ontwikkeling kreeg haar beslag in de wet verontreiniging oppervlaktewater van 1969. Deze bracht de verantwoordelijkheid voor de waterkwaliteit uiteindelijk 'stevig in handen' van het hoogheemraadschap, ondanks tegenstribbelen van de grote gemeenten in en om Delfland. (9)

Eén van die gemeenten was Rotterdam, waarmee Delfland vanouds veel bemoeienis had, omdat de Schieboezem, zeer belangrijk voor de watervoorziening en -afvoer van Rotterdam en Schiedam, eeuwenlang gedeeltelijk onder Delfland ressorteerde. Voor het overige viel hij onder het hoogheemraadschap van Schieland. Deze deling moest wel tot problemen leiden, die uitvoerig in dit boek worden beschreven. Zij werden pas in principe opgelost toen de provincie in 1921 bepaalde dat de gehele Schieboezem in het vervolg onder Delfland zou ressorteren.

Naarmate het hoogheemraadschap meer en meer bewaking van de kwaliteit van het oppervlaktewater tot kerntaak kreeg, werd zijn aandacht gericht op één der hoofdindustrieën in zijn zetelplaats: Gist-Brocades, dat verantwoordelijk was voor het overgrote deel van de 'vuillast' uit Delft en omgeving. In hoofdstuk 8, dat niet ten onrechte de titel draagt 'Zorgen, zorgen en nog eens zorgen' vindt men onder meer beschreven hoe voor de daarmee gepaard gaande problemen een oplossing werd bereikt. De aanvaarding van de wet op de territoriale wateren (1984) maakte lozing in zee zonder voorafgaande zuivering te duur. Daarom wordt vanaf februari 1989 het afvalwater van de Delftse chemiereus geloosd via de oorspronkelijk gemeentelijke zuiveringsinstallatie op het Haagse Houtrust, die al eerder, in 1981, aan Delfland was overgedragen.

Delfland is, gelukkig, nog niet geheel verstedelijkt en de landbouw, zeker de glastuinbouw, is er nog steeds van groot economisch belang. Bestrijding van verzilting is dan ook een voorwerp van bijzondere zorg. Na veel discussie, besproken in hoofdstuk 6, werd in 1981 besloten om voorzieningen te treffen voor het inlaten van zoet water uit het Haringvliet, dat als gevolg van de Deltawerken een zoetwaterbekken was geworden.

Van den Noort confronteert ons met een boeiend stuk waterschapsgeschiedenis. Uit de degelijke annotatie blijkt dat zijn relaas uitstekend onderbouwd is. De duidelijke kaartjes vormen een onmisbare aanvulling op de tekst, zeker voor degenen die het gebied van het hoogheemraadschap niet zo goed kennen.

De betekenis van het entrefilet 'de buurmannen' op pagina's 162-163 is mij onduidelijk. Ik had het graag geruimd voor een overzicht van organisatie en werkwijze van het hoogheemraadschap (wat kan er bijvoorbeeld worden medegedeeld over de onder meer op pagina 131 genoemde 'verenigde vergadering'?). Zo'n overzicht is het enige dat ik in dit boek gemist heb.

Ph. M. Bosscher

M. van der Linde, *Het visioen van Eijkman. Dr. J. Eijkman, de Amsterdamse maatschappij voor jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Passage reeks XXII; Hilversum: Verloren, 2003, 457 blz., €30,-, ISBN 90 6550 764 7).

Maarten van der Linde, de auteur van *Het visioen van Eijkman*, is sinds 1975 werkzaam als docent geschiedenis aan de Hogeschool De Horst in Driebergen. Van der Linde heeft over De Horst een gedenkboek geschreven. In 1995 promoveerde hij op het omvangrijke *Werkelijk ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk*, een onderzoek